

Tümen Bölgesindeki Tatar Münacatlarında Tema

Raşit ÇÖLOĞLU | ORCID: [0000-0001-8560-6463](https://orcid.org/0000-0001-8560-6463) | ROR ID: <https://ror.org/047g8vk19> | E-Posta: rasitcologlu@gmail.com

Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye

Öz

Bu makalede Rusya Federasyonu'na bağlı Tümen bölgesinden derlenen münacatların tematik incelemesi ele alınmıştır. İtil Bulgarlarının Müslümanlığı kabul ettiği 10. yüzyıldan itibaren İslam inancı bu bölgede kök salmaya başlar. Bu durumun bir sonucu olarak İslam etkisindeki dinî edebiyat da bölgede yayılır. Dinî şiir türlerinden biri olan münacat Tatar ve Başkurt Türklerinde oldukça önemli yere sahiptir. Türk-İslam edebiyatında münacat Allah'a yakarış maksadıyla yazılmış manzum ve mensur eser anlamını taşır. Ancak Tatarlar tarih boyunca münacat kavramını dinî manzum eserlerin geneli için kullanmışlardır. Bunun yanında son yüzyılda Tatarlar için münacat türünün kapsadığı alan sosyal değişimlere paralel olarak daha da genişler. Daha önce dini temalar olarak görülmeyen vatan hasreti, yalnız annelerin ve yetimlerin kederi, ömür muhasebesi, yaşlılık ve ölüm gibi temalar da münacatların kapsamına girer. Bu temalar bazı araştırmacılar için hala din dışı olarak kabul edilse de özellikle ömür muhasebesi, yaşlılık ve ölüm gibi konuların doğrudan dinle ilgili olduğu açıktır. Diğer yandan vatana, akrabalara, anne-babaya bağlılık ve yetimlerin durumlarıyla ilgili meseleler de İslam'ın üzerinde önemle durduğu meselelerdir. Münacat içeriklerinin son yüzyılda tematik açıdan zenginleşmesi sosyal değişimlerin beraberinde getirdiği din algısının da değişmesiyle ilgili görünmektedir. Modern bireyin edebiyatı aracı kılarak din ile kurduğu bağ geleneksel münacatların değindiği iman ve ritüellerle ilgili konuları aşarak bireyin iç dünyasındaki ve sosyal hayatındaki tüm arayışları kapsar hale gelmiştir. Makalede, münacatların vatan ve anne-baba sevgisi gibi konuları din kapsamında ele alma meselesi geleneksel Türk inançlarından yer-su ve atalar kültüyle de ilişkilendirilir ve Tatarların ruhsal dünyalarında geleneksel inançlarının farklı formlarda yaşamaya devam ettiğine kanıt olarak gösterilir. Ma-

kalede metin analizi yöntemi kullanılmıştır. Tümen bölgesinden derlenen münacatlar tematik olarak incelendiğinde Allah'a iman ve Hz. Muhammed'e sevgi gibi dinî konular dikkate değer bir yer tutar. Ardından memleketten ve akrabalarından ayrılık ve ölüm-sonsuz hayat ideali temalı münacatlar ikinci sırayı oluşturur. Çocuklarından ayrı düşmüş yalnız annelerin kaderini işleyen münacatlar da neredeyse ayrılık ve ölüm temaları kadar geniş yer tutar. Hayatın anlamının ve mutluluğun kaynağının sorgulandığı felsefi münacatlar da dikkate değer bir sayıya sahiptir. Ölüm ve sonrasına dair konulara girmeden yaşlılığın yorgunluğu ve hüznünün işlendiği münacatlar da yaşlılık teması altında ele alınmıştır. İncelenen münacatlarda Bakirov ve Khösnüllin tarafından ayrı bir grup olarak ele alınması gerektiği belirtilen yetimlerin durumları ve şikâyetleri temalı münacatlara rastlanmaması sebebiyle söz konusu başlık doldurulamamıştır.

Anahtar Kelimler

Türk-İslam Edebiyatı, Tatar, Tümen, Tasavvuf, Münacat.

Atıf Bilgisi

Çöloğlu, Raşit. “Tümen Bölgesindeki Tatar Münacatlarında Tema”. Dini Araştırmalar 68 (Haziran 2025), 133-173.

<https://doi.org/10.15745/da.1628558>

Geliş Tarihi	28.01.2025
Kabul Tarihi	22.05.2025
Yayın Tarihi	28.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Etik Bildirim	diniarastirmalar98@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Theme in Tatar Munajats in Tyumen Region

Raşit ÇÖLOĞLU | ORCID: [0000-0001-8560-6463](https://orcid.org/0000-0001-8560-6463) | ROR ID: <https://ror.org/047g8vk19> | E-Posta: rasitcologlu@gmail.com

Erciyes University, Kayseri, Türkiye

Abstract

This article examines the thematic analysis of munajats collected from the Tyumen region of the Russian Federation. Munajat, a genre of religious poetry, holds significant importance among Tatar and Bashkir Turks. In Turkish-Islamic literature, munajat refers to works in verse and prose intended for supplication to Allah. However, throughout history, Tatars have applied the concept of munajat more broadly to encompass religious verse works in general. Additionally, the thematic scope of munajat for Tatars has expanded in parallel with social changes over the last century.

Themes such as longing for the homeland, the grief of single mothers and orphans, accounting for one's life, old age, and death—previously viewed largely as non-religious—are now included within munajat. Although some researchers still consider these themes non-religious, it is evident that issues like accounting for one's life, old age, and death are directly related to religion. Furthermore, matters concerning loyalty to the homeland, relatives, and parents, as well as the plight of orphans, are also emphasized in Islam. The thematic enrichment of munajat content in the last century appears to correlate with the changing perception of religion driven by social transformations.

The modern individual's connection to religion, mediated by literature, has transcended traditional themes of faith and rituals found in earlier munajats, encompassing broader searches within the individual's inner world and social life. The article also connects munajats that address themes such as love for the homeland and parents to traditional Turkish beliefs, such as the earth-water cult and ancestor worship, illustrating that these traditional beliefs continue to manifest in various forms within the spiritual lives of the Tatars.

The Textual Analysis Method was employed in this study. An examination of the munajats from the Tyumen region reveals that religious themes, such as belief in Allah and love for the Prophet Muhammad, occupy a prominent position. Following these, themes of separation from the homeland and relatives, as well as the ideals of death and eternal life, rank second. The supplications addressing the grief of single mothers separated from their children are nearly as extensive as those concerning separation and death. Additionally, there are a significant number of philosophical supplications exploring the meaning of life and the source of happiness. Supplications reflecting the fatigue and sadness of old age, without delving into death and the afterlife, are categorized under the theme of old age. However, the examined supplications did not include those addressing the conditions and grievances of orphans, which Bakirov and Khösnullin suggest should be treated as a separate category; thus, this section remains unfilled.

Keywords

Turkish Islamic Literature, Tatar, Tyumen, Sufism, Munajat.

Citation

Çöloğlu, Raşit. “Theme in Tatar Munajats in Tyumen Region”. Religious Studies 68 (June 2025), 133-173.

<https://doi.org/10.15745/da.1628558>

Date of Submission	28.01.2025
Date of Acceptance	22.05.2025
Date of Publication	28.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	diniarastimalar98@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Tümen bölgesinin kadim halkı olan Sibiry Tatarları gerek Kazan Tatarları, Başkurt ve Kazak Türkleri gibi kendilerine yakın halklardan gerekse de Güney Sibiry, Altay ve Mâverâünnehir'den göç eden Türk topluluklarından kültürel olarak etkilenmiştir. Sibiry Tatarları bu etnik adlandırmayı Altın Orda Hanlığı'ndan ayrılan Şeybânî Devleti bünyesinde 1420'lerin sonunda yarı bağımsız bir Hanlık olarak kurulan Sibir/Tümen Hanlığı'ndan almıştır (Kemaloğlu, 2019, 505). Sibiry Tatarlarının dil ve kültürü üzerine 19. yüzyıldan beri araştırma yapan birçok araştırmacı Baraba, Tara, Tümen ve Tobolsk Tatarlarının Altay Teleütleriyle yakın akraba olduklarını ve ayrıca Orta Asya Türklerinin etkisiyle dillerinin bazı değişikliklere uğradığını belirtmişlerdir (Sayfullina, 2013,49). Sibiry Tatarları 300 bine yaklaşan nüfuslarıyla bugün Rusya Federasyonu'nun Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerinde oldukça büyük bir alanda dağınık olarak yaşamaktadırlar (Alkaya, 2009, 274).

Kazan ve çevresindeki Tatarların İslam medeniyeti ile tanışmaları oldukça erken bir dönemde gerçekleşmiştir. 922 yılında İdil Bulgar Devleti'nin İlteber Almuş Han önderliğinde İslamiyet'i kabul etmesiyle bölgedeki Tatarların ataları olan Türk boylarının İslamlaşma süreci başlamıştır (Özaydın, 2018, 18). Böylece Müslüman Doğu'nun klasik kültürü İdil Bulgarlarına ulaşmış ve Tatarların Orta Çağ kültürüne damgasını vurmuştur. Tatar hanlarının saraylarında gelişen münacat geleneği yaklaşık 19. yüzyılın sonuna kadar kırsaldaki Tatar aydınları, bilim adamları, öğretmenler, din adamları ve ayrıca mutasavvıflar arasında varlığını sürdürmüştür (Yenikeeva, 2020, 30). Tatarlar üzerinde en büyük etkiye sahip olan tarikatların Yesevilik (12. yüzyıldan itibaren) ve Nakşibendilik (14. yüzyıldan itibaren) olduğu görülmektedir (Borodovskaya, 2016, 106). Bu süreçte mutasavvıfların da etkisiyle İslamî bir edebî tür olarak münacat geleneği Tatarlar arasında güçlü bir şekilde kök salmıştır.

Makalenin ana temalarından biri olan münacat, Türk-İslam edebiyatının en yaygın türlerinden biridir. Münacat sözcüğü, Allah'a yakarış maksadıyla yazılmış manzum ve men-

sur eserler için kullanılmasının yanında Ramazan ayı boyunca sabah ezanından önce minarede temcîdlerle birlikte okunan Türk dinî musikisindeki manzumeler için de kullanılmıştır (Macit, 2006, 563). Türk edebiyatında münacat türü, Türklerin İslam'ı kabul etmeye başladıkları 10. yüzyıldan itibaren Arap ve Fars edebiyatından etkilenerek ortaya çıkmıştır. Türk-İslam edebiyatında ilk münacata Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" isimli didaktik eserinde rastlanmaktadır (Koçin, 1998, 18). Tatar araştırmacılar ise münacatı "Kişinin ferahlık ve kurtuluş ümidini bulduğu, Allah'a karşı gizli bir itiraf" (Bakirov, 2014, 122), "Yaratıcıyla gizli görüşme, yakarış, dua" (Kamalieva, 2010, 108); "Görünmeyene dair bir konuşma, bir çağrı" (Yenikeyeve, 2020, 31); "Üzüntü içinde Allah'a dua etme; Allah'ın ismine hitap eden ve üzüntüyü ifade eden sözler" (Sayfullina, 2017, 221-222) şeklinde açıklamışlardır.

Münacat, Kazan Tatarlarınca "möneçet", Sibiryâ Tatarlarında ise "möneçet" şeklinde kullanılmaktadır. Kazan ve Sibiryâ Tatarlarında "bayit"lerle birlikte en önemli lirik tür olan münacatlar folklor ve yazılı edebiyatın arasında bir konuma sahiptir. Münacatlar Tatar kültürel mirasının ayrılmaz bir parçasını temsil eder. Tarihin en zor ve trajik dönemlerinde Tatar halkının etnik kimliğini ve inancını korumasına ve bir millet olarak ayakta kalmasına münacatlar yardımcı olmuştur (Bakirov, 2014, 126).

Münacatlar, Orta İdil bölgesi, Urallar ve Batı Sibiryâ halkları arasında İslam'ın yayılmasıyla bağlantılı olarak tasavvuf öğretilerinin ve şiirinin etkisi altında karşımıza çıkmaktadır. Münacat türünün öncelikle sufizmin etkisi altında eğitimli şehirli Tatarlar arasında ortaya çıktığı daha sonra ise kırsal çevrede yaygınlaşarak bir folklor türü haline geldiği ileri sürülmektedir (Sadıkova, 202, 274). Batı Sibiryâ'da da özellikle 14. yüzyılın sonlarında, İslam inancını yaymak amacıyla irtiş kıyılarına gelen Nakşibendiyye müritlerinin yaydığı öğretilerle bağlantılı olarak, Sibiryâ Tatarlarında da yaygınlaşmaya başlamıştır (Yusupov, 2014, 497). Münacatların içeriğinin ilk başta ahlaki öğretiler ile karakterize edilen "nasihat"lerden oluştuğu, daha sonra ise bireyselleşerek yerleşik ezgilerle beslenen bağımsız bir dini içerikli şiir biçimine dönüştüğü düşünülmektedir (Şaymardanov, 2017, 70). Tatarlarda münacatlar

geçmişten günümüze mutasavvıf dervişler tarafından, tıpkı zikir gibi geleneksel müzik kültürünün içinde oryantal enstrümanlar olan telli tanbur, dombra, vürmalı def ve Tatar üfle-meli çalgısı olan “kuray” eşliğinde icra edilmiştir (Yenikeyeva, 2020, 30).

Münacatlarda iman, peygamber sevgisi, kulluk, varoluş ve ölüme ilişkin felsefi düşün-celere yer verilir. Münacattaki ifadelerin, kişinin kendini Allah'ın huzurunda olduğunu var-saydığı için gayet samimi ve kendini aşağılayıcı bir tonda olduğu görülür. Bu sebeple mün-a-catlar Tatar ve Başkurtlarda dua olarak okunan bir tür ritüele dönüşmüştür (Sayfullina, 2017, 224-225).

Münacatların çoğu, doğası gereği eğitici ve Kur'an-ı Kerim'in belirli hükümlerine uymayı teşvik eder. Sabır, ilim peşinde koşma, anne-babaya saygı ve dini emirleri yerine ge-tirme gibi övülen davranışları geliştirmeyi amaçlamaktadır (Sadekova, 2009, 120). Bunun ya-rında, toplumda ahlakın ve güzel davranışların yaygınlaşması için açgözlülüğün, cimriliğin, hırsızlığın, evlilik dışı ilişkilerin, ikiyüzlülüğün, kıskançlığın, kibrin, iftiranın, alkol tüketimi-nin kınanması; dostluk ve kardeşlik, merhamet, adalet, cömertlik, karşılıklı yardımlaşma ve saygı, hatta kötü insanlara el uzatma, kötülüğe iyilikle ve adaletle karşılık verme gibi mesele-ler de münacatların ele aldığı temalardandır (Bakirov, 2014, 123). Ölen kişinin ardından cena-zenin başında tutulan gece nöbetleri sırasında okunan ilahiler (Brusko, 2010, 195) ve "sıktau" denilen Tatar Türklerinin geleneksel cenaze ağıtı da münacatlar kapsamına girmektedir (Şay-mardanov, 2017, 69).

Suleymanova münacatların dört işlevi olduğunu belirtmektedir. Bunlar “İdeolojik iş-lev” (İslam'ın inanç sisteminin geniş kitlelere yayılmasına hizmet etmesi ve halkta yüksek ahlaki nitelikler geliştirmesi), “Ritüel-kült işlevi” (Dini toplantı ve bayramlardaki ritüeller sı-rasında icra edilmesi), “Eğitim işlevi” (Dini ve ahlaki bilgi ve değerlerin toplumda yaygınlaş-masını ve daha kolay bir şekilde öğretilmesini sağlaması) ve “Sosyo-psikolojik işlev”dir (İn-sandaki en incelikli, en derinde saklı duygu ve deneyimlerini açığa çıkarması) (Suleymanova, 2022a, 280-281).

Kimi araştırmacılar münacat geleneğinin köklerini, İslam kültürü kadar eski Türk ritüellerine de dayandırır. Gizzatullina “Çılgınlara ve yakarmaya dayanan şamanik dualar münacatların arkaik doğasına ilişkin ilgi çekici benzerlikleri akla getirmektedir.” der (2021, 92). Ayrıca araştırmacıya göre Orhun-Yenisey Yazıtlarında belirtilen cenaze tasvirleri de münacat kapsamına giren cenaze ağıtlarının eski Türklerdeki varlığını göstermektedir (2021, 92). Yine Divânü Lugâti-t Türk'te yer alan Alp Er Tunga ağıtı (sagu) da bu tür ile ilişkilendirilebilir (Kaşgarlı Mahmud, 1985, 41). Ancak İslam'ın gelişiyle birlikte yüksek sesle ağlamak, çılgılık atmak veya kendine zarar vermek hoş karşılanmamış ve bunun yerine yüce Allah'ın iradesini itaat-kâr bir şekilde kabul eden, kadere ve ölüme karşı ölçülü bir tutumla yaklaşan münacatlar ortaya çıkmıştır (Gizzatullina, 2021, 92).

Tatar münacatları, Sovyetler Birliği döneminin sonlarına kadar akademik ve entelektüel kamuoyunun dikkatinden uzak kalmıştır. Sebebi, din ve inanç temelli yaklaşımlara karşı dönemin idarecilerinin ortaya koyduğu yasakçı ve baskıcı genel tavırda aranmalıdır. Nitekim o yıllarda münacat, Tatar folkloru ve müziği bağlamında resmi Sovyet kültürünün desteklediği türler kapsamına dâhil değildir (Sayfullina, 2017, 219). Bu tutumun bir sonucu olarak, o dönemde münacat geleneğinin taşıyıcıları genellikle derlemecilerin önünde dini şarkılar çalmayı reddetmişler (Suleymanova, 2022a, 279), bunun yanında beyit ve münacatları evlerde gizlice icra ederek geleneği korunmaya çalışmışlardır (Yenikeyeva, 2020,31). Seksenli yılların ortalarından itibaren münacatların incelenmesine yönelik bilimsel çalışmalar ortaya çıkmışsa da örneğin 1983 yılında münacatların ilk sınıflandırmasının verildiği “Tatar Halk Sanatı” (Ahmetova vd., 1983) monografisinde günümüzün en popüler konularından birine, yani Allah'a ve peygamberlerine adanan münacatlara yer verilmemiştir (Sadıkova, 2021,275). Diğer yandan bu yasakçı dönemde, münacatların önemi diğer zamanlara göre daha çok artmıştır. Zira Kur'an-ı Kerim'in ve tüm manevi kitapların yasaklandığı, yok edildiği, namazın açık-tan kılınmasının neredeyse imkânsız olduğu zamanlarda bile Tatar Müslümanları dini duy-

gularını münacatlarla ifade etmişler ve dini kitapların orijinal bilgilerini korumayı ve aktarmayı başarmışlardır (Şaymardanov, 2017, 73).

Türün yasallaşma süreci 1980'lerin sonlarıyla 1990'ların başlarında gerçekleşir. 20. ve 21. yüzyılların başında Tatarların ulusal ve dini kimlik arayışı, geleneksel ulusal kültürün yeniden canlandırılması süreci bağlamında gelişmiş ve münacatları inceleyen veya yeni derlemeleri içeren eserler ortaya çıkmıştır (Suleymanova, 2021, 578). Günümüz Tatar toplumunda münacatlar, Tatar halk edebiyatının en popüler türlerinden biri haline gelmekte; diğer bir deyişle münacatlar, yeniden doğuş devri yaşamaktadır (Kamalieva, 2010, 107-108). Bugün münacatların metin ve ezgileri özel koleksiyonlarda yayımlanmakta, kayıtlar radyolarda çalınarak herkesin satın alabileceği albümler halinde sunulmakta, en iyi münacatı seçmek için yarışmalar düzenlenmekte ve bu süre zarfında pek çok filolojik ve müzikolojik eser ortaya çıkmaktadır (Sayfullina, 2017, 219). Münacat gibi dini türlerin icrası, folklor topluluklarının eski eserleri doğrudan geleneğin taşıyıcılarından kaydedip konser sahnesinde sunduğu programların vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir (Yenikeyeva, 2020, 31).

Tatarlarda münacat türü 20. yüzyıldan itibaren birtakım değişikliklere uğramıştır. Geleneksel münacatlarda hüznün ve karamsarlık Tanrı'dan ayrılmaktan kaynaklanırken, çağdaş münacatlarda hüznün nedeni vatandan, aileden, çocuklardan ayrı kalmak ve yalnızlıktır. Ayrıca münacat yazma ve icra etme önceki dönemlerde eğitimli din adamlarının, çoğunlukla da mutasavvıfların hâkimiyetindeyken günümüzde geleneğin koruyucuları ev kadınları ve halktan kimselerdir (Sayfullina, 2017, 227- 234). Böylece münacat türü modern dünyanın yeni koşullarına uyum sağlayarak devamlılığını koruyabilmiştir. Bakirov söz konusu değişim ve dönüşümü şu sözlerle değerlendirir:

“En eski münacatlarda neredeyse tohum halinde olan sosyal ve gündelik motiflerin ve gündelik felsefenin hâkim olduğu özellikler, giderek yoğunlaşmış, çoğalmış ve organik bir münacat katmanına dönüşerek türün kendi işlev ve özelliklerini zenginleştirmiştir. Ancak bu dönüşüme rağmen bu tür mü-

nacatların dinle bağlantısı ve en azından kısmen dindar dünyayla iç içe olması, onların doğasının belirleyici bir özelliği olarak kalmıştır (2014, 123)."

Bakirov'un da belirttiği gibi her ne kadar çağdaş münacatlarda içerik değişime uğrasa da geleneksel temanın dışındaki münacatların pek çoğunda manevi bir hava mevcuttur. Vatan, akrabalar, çocuklardan ayrı düşmenin verdiği keder veya yaşlılığın karamsarlığı Allah'a sığınıp sabır dileyerek aşılmaya çalışılır. Öte yandan anne ve baba özleminin dinî bir havada aktarılmasını Türk boylarının geleneksel inancında var olan, Kazak ve Kırgızlar gibi Müslüman Türk halklarında günümüze değin varlığını sürdüren "atalar kültü" bağlamında da değerlendirmek gerekir. Aynı şekilde vatana duyulan özlemin de geleneksel Türk inancındaki "yer-su" kültüyle ilişkili olarak dinî bir hüviyeti olduğu kabul edilebilir. Nitekim, Orhun Kitabeleri'nde geçen "Iduk yir sub" kavramı, eski Türklerde kutsal vatan kültü biçimine dönüşmüştür (Mandaloğlu, 2024, 453). Bu sebeple, Tatar münacatlarında vatan ya da anne-baba hasreti temasının işlenmesi, münacatların geleneksel dinî konulardan uzaklaştığına dair düşüncelere neden olsa da bu yeni temaların Tatar halkı tarafından hâlâ münacat türüne dâhil edilmesi, Tatarların ruhsal dünyalarında atalar ve yer-su kültlerinin etkisinin sürdüğünü göstermektedir. Bu makale kapsamında ele alınan "Pirag Utı Sünermigen" münacatında geçen *Тыуған iltән китіўләрім/Қәбһәғә ғәрәһ иғіллә/Сыраттағы бабаларым,/ «Палам, китмәл – мӣ иғіллә. (Vatandan gidişim/ Kabre girmek gibi/Sırat'taki dedelerim,/ "Oğlum, gitme!" diyor gibi)* dizeleri de Sibiryâ Tatarlarında atalar kültünün etkisini ve onların vatan toprağı ile bağıny göstermesi bakımından dikkate değerdir (Yusupov, 2014, 548).

Tatar ve Başkurt münacatları üzerine yapılan ilk çalışma etnograf ve müzikolog Rybakov'un "Ural Müslümanlarının Müzikleri ve Şarkıları" (Музыка и Песни Урал'ских Мусул'ман, s Ocherkom ikh Byta) (1897) isimli eseridir. Bu çalışmada Trans-Urallarda birçok Tatar ve Başkurt beyti ve münacatı kaydedilmiş, bunların melodik özelliklerine dikkat çekilmiştir. "Mönet" (münacat), "bayit" (beyit) ve "cır" (şarkı) türleri arasındaki farkların izah edildiğı söz konusu kitapta "bayitler", tarihi ve öğretici içerikli bir şiir veya kaside; "cır"lar gerçek halk

şiiir ve şarkıları; “mönecet”ler ise Arapça sözler içeren dini içerikli şiiirler olarak tanımlanmıştır (Galimova, 2017, 66). Rybakov'dan sonra münacat türü uzun yıllar bilimsel çalışmalara konu olmaz. Bu durum etnomüzikolog Nigmedzyanov'un “Tatar Halk Şarkıları” isimli koleksiyonunu (Tatarskie Narodnyye Pesni) yayımlandığı 1976 yılına kadar devam etmiştir. Kruşçev dönemi sonrasında yaşanan ideolojik ve politik değişimler bağlamında münacatlar da dâhil olmak üzere dini temalı eserlere olan ilgi de artış yaşanmıştır. 1976–1988 yılları arasında Ahmetova ve Nadirova'nın editörlüğünde ciltler halinde yayınlanan “Tatar Halık İcatı”nın (Tatar Halk Sanatı) “Beyitler” (1983) isimli cildinde münacat ve beyitler iki farklı tür olarak ele alınmıştır. 1984 yılında Yakhin tarafından yayınlanan “Sistema Tatarskogo Fol'klora” (Tatar Folklorunun Sistemi) adlı eserde de münacatların tür özellikleri incelenmiştir (Suleymanova, 2021, 579-580). Tatar halkbilimi çalışmaları ancak doksanlı yıllardan sonra münacat türünün tanımı, oluşumu, kökenleri ve içeriği gibi konulara eğilmeye başlamıştır (Galimova, 2017, 67). Son yıllarda Tatar münacatları üzerine yapılan çalışmalarda daha fazla çeşitlilik ve çok yönlülük öne çıkmaktadır. Bunlardan Yunusova tarafından yazılan “İslam, Muzykal'naya Kul'tura i Sovremennoye Obrazovaniye v Rossii” (Rusya'da İslam, müzik kültürü ve modern eğitim) (1997) adlı çalışmada Volga bölgesindeki İslam ve müzik kültürünün karşılıklı etkisinin maddi ve metodolojik yönü incelenmiştir. 21. yüzyılın başında ise Sadekova (2001), Bakirov (2012), Sibgatullina (2013) ve Sayfullina (2017) gibi araştırmacılarca münacatların ideolojik derinliğini araştıran ve bu eserlerin dini ve felsefi yönelimini ve tasavvuf edebiyatıyla bağlantılarını dikkate alan, münacat türünü kapsamlı ve sistematik bir yaklaşımla analiz eden eserler kaleme alınmıştır. Ayrıca, günümüzde Tatar halk şarkı kültürünün ve geleneksel müzik enstrümanlarının yeniden canlandırılması için büyük çaba harcayan Makarov, geleneksel tarzdaki Tatar ilahilerini derlemiş ve bunları “Dervişlerniñ Sehbetinde, Beyitler Hem Mönecetler” (2011) adlı kitabında yayımlamıştır (Yenikeeva, 2020, 31).

Tatar münacatlarının tematik sınıflandırılması konusunda pek çok araştırmacı kendi önerisini ortaya koymuştur. Bu tür çalışmaların çoğu 21. yüzyıla aittir. Sovyetler Birliği'nin

ideolojik baskılarının azaldığı ancak henüz Sovyetlerin dağılmadığı yıllarda Yagfarov (1983) tarafından münacatlara yönelik yapılan ilk sınıflandırmada türün en önemli teması olan Allah, peygamberler ve inanç hakkındaki münacatlar tasnif dışı bırakılmış ve münacatlar üç grupta ele alınmıştır: 1) Anavatan hakkında; 2) Anne ve çocuk hakkında; 3) Yaşam ve ölüm hakkında olan münacatlar (Yenikeeva, 2020, 31). Urmançe'nin 1999 yılında yani Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bir süre sonra yaptığı sınıflandırmada ise Yagfarov'un tasnifine önemli bir madde olarak "Allah ve peygamberlerine adanmış münacatlar" grubu eklenmiş ve böylece, türün başlangıçtan beri asıl teması olan dini içerikli şiirler akademik kapsamda vurgulanmıştır (Sadıkova, 2021, 274).

Khösnullin tarafından 2001 yılında yapılan sınıflandırma, münacatların niteliğini belirleyen en önemli özelliğin seküler konulardaki münacatlarda bile zorunlu olarak bulunan dini motifler ve Allah'a yalvarış olduğunu ortaya koymuştur. Bu tasnif Sovyet sonrası tarihi ve kültürel açıdan olumlu koşulların da etkisiyle hazırlanan en kapsamlı sınıflandırmalardan biri olarak kabul edilmektedir: 1) Allah'ı, Hz. Muhammed'i, peygamberleri, evliyalrı ve salih kişileri yücelten; 2) Allah'tan yardım, rahmet ve tövbe isteyen; 3) Kült ayin ve ritüeller; 4) Müslüman'ın hayattaki yeri ve hayatın anlamına değinen; 5) Anayurdundan ve sevdiklerinden ayrılmaya değinen; 6) Yalnız annelerin kederli durumlarına değinen; 7) Yetim çocukların şikâyetleri ve durumlarına değinen; 8) Ahiret hayatına hazırlanmaya çağırın; 9) Yaşlılık ve onun getirdiğı sıkıntılara değinen; 10) Ölüm ve sonsuz hayat idealine değinen (Suleymanova, 2022b, 89).

Bakirov, Khösnullin'in sınıflandırmasında birtakım gruplandırmalar ve yeniden adlandırmalar yaparak kendi tasnifini oluşturmuştur. Buna göre Khösnullin'in ilk dört maddede incelediğı din, dini düşünce ve ritüellerle ilgili olanları tek (birinci) maddede toplamış; ikinci madde olarak Khösnullin'in dördüncü maddesinde belirttiğı "Müslümanın hayattaki yeri ve hayatın anlamı" benzeri temaları kapsayacak şekilde "Felsefi münacatlar (hayatın anlamı

vb.)” maddesini eklemiş ve muhtemelen Khösnullin’in sekizinci maddesi olan “Ahiret hayatına hazırlanmaya çağrı”yı da kendi tasnifindeki son maddede ele aldığı “Ölüm ve sonsuz hayat ideali”yle veya “Yaşlılık”la birleştirmiş ve şu şekilde düzenlemiştir: 1) Dini münacatlar (birkaç alt gruba ayrılmıştır); 2) Felsefi münacatlar (hayatın anlamı vb.); 3) Memleketinden ve sevdiklerinden ayrı kalmanın hüznünü; 4) Yalnız annelerin üzüntüsü ve kederleri; 5) Yetimlerin durumları ve şikâyetleri; 6) Yaşlılık; 7) Ölüm ve sonsuz hayat ideali (Bakirov, 2012, 329).

Münacat türünün, toplumun yüzyıllar boyunca değişen sosyo-kültürel yapısına göre yeni konuları içine alması ve yeni işlevler kazanması günümüzde de devam etmektedir. Nitekim Rusya Federasyonu’nun Ulyanovsk bölgesindeki münacatları inceleyen Tatar halkbilimci Sadıkova, daha önceki sınıflandırmalar içinde yer almayan bir tematik grup tespit etmiştir. Söz konusu yeni grubun, misafirleri bir ziyafet için evinde ağırlayan ve onlara sıcak bir karşılama ve misafirperverlik sunan ev sahibine şükranların ifade edildiği münacatlardan oluştuğu görülmektedir (2021, 275). Belirtmek gerekir ki bu tema günümüz Tatarları arasında henüz çok yaygın olmadığı için münacatlarla ilgili sınıflandırmalarda şimdilik yer almamaktadır.

Yöntem

Bu çalışmada Bakirov’un yedi maddelik tematik sınıflandırması esas alınacaktır. “Sibirskiye Tatary. Iz Sokrovishchnitsy Dukhovnoy Kul'tury. Antologiya Fol'klora Sibirskikh Tatar, Dastany, Munadzhaty, Baity” isimli çalışmadan alınan münacatlar metin analizi yöntemi ile incelenecek ve alıntılanacaktır. Makalede kullanılan kırk adet münacatın bir kısmı 2014 yılında Yusupov başkanlığındaki keşif gezileri kapsamında Tümen bölgesinin (oblastının) Vagaysky, Uvatsky ve Tobolsky ilçelerindeki (rayonlarındaki) Ausak, Kartavıl, Karagay, Ağıtbaş, Suleymanovo, Abaul, Auskak (Osinovskie yurtı), Kasanlı, Biek (Vershinki), Vagay ve Vtoroy Vagay (İkinci Vagay) köylerinden derlenmiştir. Münacatların diğer bir kısmı da 1995 yılında Alminur Patrshina tarafından Tümen bölgesinin, Vagaysky ilçesine bağlı Tugys köyünden (4

adet) ve 1969 yılında N. İbragimov tarafından Omsk bölgesinin Tarski ilçesine bağlı Oly Uysh (Bolshie Turaly) köyünden (1 adet) derlenmiştir. Daha sonra bu münacatlar Yusupov tarafından 2014 yılında Tümen bölgesinde gerçekleştirilen keşif gezisinde yeniden derlenmiş, ardından Yusupov ve Sabirov tarafından fonetik transkripsiyonları yapılarak söz konusu kitaba dâhil edilmeleri sağlanmıştır (Yusupov, 2014, 629-634).

Münacatlarının Tematik İncelemesi

1. Dini Münacatlar

Dini münacat doğası gereği eğitici ve Kur'an-ı Kerim'in belirli hükümlerini teşvik eder. Bu münacatlarda ahlâkî kurallara vurgu yapılarak kötü konuşma, cimrilik ve havailik kınanmakta, Allah'a itaat, tevazu, tahammül, sabır, çalışkanlık gibi güzel davranışlar övülmektedir (Şaymardanov, 2017, 70). Tümen bölgesindeki Tatarlardan derlenen dini içerikli münacatları “Allah’ın sıfatları ve İman”, “Zikir”, “Peygamberler” ve “Ramazan Ayı” başlıkları altında sınıflandırmak mümkündür.

1.1. Allah’ın Sıfatları ve İman: Tatarların münacatlarında Allah’ın eşsizliği, büyüklüğü ve diğer özellikleri yüceltilir. Bu tür münacatlarda Allah’ın birliği ve ebediliğine dair düşüncelerden ve İslam’ın temel akidelerinden bahsedilir. Tümen bölgesi Tatar münacatlarının geleneksel temalarından olan Allah’ın birliği, Allah’ın kimse tarafından yaratılmadığı ve her zaman diri ve mutlak güç sahibi olduğu, Allah’ın her şeyi bilen, gören ve Kadir-i Mutlak olduğu, onun eşi, benzeri ve ortağının olmadığı, Allah’ın ne doğmuş ne de doğurmuş olduğu, onun mutlak yaratıcılığı ve yaratıklarını rızıklandırması gibi ayetlerde de belirtilen sıfatlarına yer verilmiştir:

Аллаһым, Сін јаңқыссың, / Allahım, sen yalnızsın,

Јуқтыр уртағың Сінің, / Yoktur ortağın senin,

Јуқтыр тіңтәшйің сінің, / Yoktur dengin senin,

Піртір Аллаһым минің, / Birdir Allahım benim.

Оқишашың та жуқ Сінің, /Benzerin de yok senin,
 Сўрәтїң мә жуқ Сінің, / Resmin de yok senin,
 Улың-қысың жуқ Сінің, / Oğlun-kızın yok senin,
 Піртір Аллаһым минің, / Birdir Allahım benim. (“Pirtir Allahım Miniñ”- Yusupov, 2014, 502)

Bunun yanında iman esaslarına bağlılık da bu tema da kendine yer bulur. Allah’ın kutsal kitap Kur’an-ı Kerim’i göndererek insanları doğruya yönlendirmesi, ilk insanın Hz. Adem oluşu, milletinin İbrahim, Hz. Muhammed’in Peygamberimiz ve Kabe’nin de kiblemiz oluşu dile getirilir:

Инантым бән Аллаға, / İnandım ben Allah’a

Алланың барлығына, /Allah’ın varlığına

Алланың бірлігінә, /Allah’ın birliğine

Піртір ілаһым бәнїм. / Birdir İlahım benim

Алланың сўсї – Коръән, / Allah’ın sözü- Kur’an,

Атәмтїр бәнїм атам, /Adem’dir benim atam,

Һауәәтїр бәнїм анам, / Havva’dır benim anam,

Милләтїмтїр Ібраһим, / Milletimdir İbrahim,

Піртір ілаһым бәнїм, / Birdir İlahım benim. (“İnantım Pir Allaga”- Yusupov, 2014, 501).

1.2. Zikir: Allah ve peygamberler gibi dini temaların işlendiği münacatlar içinde zikir söz kalıplarının (salavat, tevhit, şehadet) ağırlıklı olanları diğerlerinden ayrılır. Bunlar ölçü ve ritim formlarında birer kutsal sözler öbeğidir. Tümen Tatarlarında yalnızca Allah’ın

Resulü için söylenen Salâtüselâmlardan oluşan münacatlar (“Tagın Ta Per Möneçet”- Yusupov, 2014, 536) olduğu gibi, her dizenin Kelime-i Tevhid ile başlayarak devamında Kelime-i Tevhid’in kutsallığı ve önemi hakkında (Müslümanlığın alameti, dinin direği, Müslümanların yüzünün nuru, cennetin üst makamı, İslam’ın aynası, amellerin kutsalı, hayata yoldaş, Hz. Muhammed’in ümmetinin bir ağızdan söylemesi gerekendir gibi) mesajların yer aldığı (“Le İlehe-Süslerneñ İñ İsgese”- Yusupov, 2014, 527) veya Kelime-i Tevhid’in müminlere faydalarının sıralandığı (Kelime-i Tevhid’in sonsuz bir hazine olması, beklenmedik nimetlere sebep olacağı, rızkı artıracığı, cehennem ateşini söndüreceği, mümini yücelteceği, yüzü nurlandıracağı, işleri yoluna sokacağı, sıratı geçmeye yardım edeceği, mizanda günahları hafifleteceği, ahireti nurla dolduracağı, kabri genişleteceği, her konuda yardımcı olacağı, okunmasının kolay olduğu ve salavat getirmeyenlerin kıyamet günü üzüleceği gibi) (“Salavatlar Eiteyik, Tuslarım”- Yusupov, 2014, 535; “Tahlıl-Salavat-Möneçat/ La İlahı İla-İlah”- Yusupov, 2014, 536) münacatlar da vardır:

Лә Иләһә Иллалаһе –сүсләрнең иң кирәге,/ La İlahı İllalah-sözlerin en gereklişi,

Лә Иләһә Иллалаһе – тинебеснең терәге. / La İlahı İllalah-dinimizin direği. (“Le İlehe-Süslerneñ İñ İsgese”- Yusupov, 2014, 527).

Салаватның әчирһн пһл, салават тһлләргә һһһһл,/ Salavatın ecrini bil, Salavat dillere kolay gelir,

Салават мһсанта аһыр, салават әһмәһһк, тһслар!/ Salavat Mizan’da ağır basar, Salavat söyleyelim, dostlar! (“Salavatlar Eiteyik, Tuslarım”- Yusupov, 2014, 535)

Лә иләһә илаллаһы- һөсләрһң һурлы һулыр./ La İlahı İlallahı- yüzün nurlu olur.

Лә иләһә илаллаһы- һар һһһһ уңған һулыр./ La İlahı İlallahı- bütün işin yolunda olur. (“Tahlıl-Salavat-Möneçat/ La İlahı İla-İlah”- Yusupov, 2014, 536)

Yine salavat temalı bir başka münacatta bütün peygamberlerin, Hz. Muhammed’in,

annesi Hz. Amine'nin, eşi Hz. Hatice'nin ve kızı Hz. Fatma'nın ruhlarına ve isimlerine salavatlara getirilir:

Салават әйтәйк әлһ Пәсүлүллаһ рухына, / Salavat getirelim yüce Resulallah ruhuna,

Салават әйтәйк әлһ Пәсүлүллаһ исмһнә. / Salavat getirelim yüce Resulallah ismine. ("Eyteyik Eli Salavat" - Yusupov, 2014, 543)

Kazan Tatarlarında münacat türüyle birlikte anılan "Bedevam Kitabı" dini ve didaktik bir edebiyat eseridir. Arapçadaki "Tekrarlayan, devam eden" anlamına gelen "bedevam" kelimesi Tatar folklorunda sıklıkla bir redif olarak tekrarlanan zikir ile özdeşleşmiş bir kelimedir (Borodovskaya, 2016, 107). Bu zikir ifadesi Tümen Tatarlarının dini şiirlerinde de "Petevam" isimli bir münacatla kendine yer bulur. Her dizenin sonunda "Alla tigen petevam" redifi ile "Allah" isminin zikrine vurgu yapılan bu münacatta ahir zamanla birlikte dünyaya fitne dolacağı, âlimlerin zalim olacağı, fani dünyanın peşinden koşulmaması ve ahiretin düşünülmesi, zekâtın verilmesi, hacca gidilmesi, içkiden kaçınılması (İçki benzeri şeyleri içenlerin domuzdan beter olacağı belirtilir. "İsirtkiçni içkenner, pil, tuñkıstin yamannar"), kadınların inançsız biriyle evlenmemesi gerektiği söylenirken ahir zaman mollalarının paraya düşeceği ve yer yüzünün ani yağmurlarla suyla dolacağı gibi kıyamet öncesi vakalara değinilir. Münacatın sonunda Hoca Ahmed Yesevi'ye değinilmesi ise bu münacatın Tatarlar arasında bir dönem taraftar bulan Yesevilik geleneğinden kalmış olabileceğini düşündürmektedir:

Ағырсаман муллаларны, ақцатыр әм тіннәрһ, / Ahir zaman mollaları, paradır dinleri,

Қатыннар ғыпалары, Алла тігән пәтәвам. / Kadınlar Kibleleri, Allah diye petevam.

Пісмiллаға пәрәкәт, пәйғампәрғә салават, / Besmeleye bereket, Peygambere salavat,

Торғыстанта – Қуцәмәт, Мәтінәтә – Мөхәммәт. / Türkistan'da Hoca Ahmed Medine'de Muhammed ("Petevam Möneçeti" - Yusupov, 2014, 504-505).

1.3. Peygamberler: Tatarların peygambere adanan birçok münacatı vardır. Bu eserler Hz. Muhammed'in tüm yaşam yolunu şiirsel bir biçimde aydınlatır, aynı zamanda Hz. Peygamber'in doğuşu, ailesi, arkadaşları ve en önemlisi İslam'ın yayılmasına yönelik yapılmışlar hakkında da gerçek bilgiler içermektedir. Hz. Muhammed'in yanı sıra Hızır ve İlyas daimi bir yoldaşlığın ve yardımcılığın; Zülkarneyn varoluşsal zayıflığının, Hz. Yusuf ise güzelliğinin ve Allah'a bağlılığının simgesidir (Sadekova, 2009, 120). Benzer şekilde Başkurt münacatlarında da peygamberlerin amellerine yer verilmektedir. Bunlar, okuyucuya eğitici hikâyeler halinde sunulur. Bu tür münacatlarda İbrahimî dinlerin peygamberlerinin hayatından kısa hikâyeler verilmekte ve böylece okuyucunun dinî bilgisi artırılmaktadır (Akhat Salikhov, Gülnaz Gizzatullina, 2021, 865).

Tümen bölgesi Tatarlarında peygamberlere değinen birçok münacat olmakla birlikte bunlardan üç tanesi doğrudan Hz. Muhammed'e adanmıştır. “Ey, Mostafa Möhemmet!” münacatında Allah'ın dostu olarak bahsedilen Hz. Peygamber'in Miraç'ta yedi kat göğe yükselip Allah ile görüşmesi, ümmetine İslam şeriatını, dinin doğru yolunu ve hakikati göstermesi ve izah etmesine değinilerek onun kutsal kılavuzluk ve öğretici rolüne yer verilmiştir. Ümmetini kendi akrabaları ve evlatlarından daha çok önemsemesi ve ümmeti için acılar çekip gece gündüz endişelenmesi sebebiyle ona minnet duyguları dile getirilmekte, şefaathçi olması ümit edilmektedir:

Атам-инәм тимәгән, / Babam-annem demeyen,

Палам-пағрам тимәгән, / Çoluk çocuğım demeyen,

Тинәм, өммәтәм тигән / Dinim, ümmetim diyen

Әй, Мостафа Мөхәммәм! / Ey Mustafa Muhammed!

Салләллаһы ғәләйкә, ја, Мостафа Мөхәммәм! / Sallallahu aleyhi, ya Mustafa Muhammed!

(“Ey, Mostafa Möhemmet!” - Yusupov, 2014, 545)

Münacatlarda Hz. Peygamber'den şefaath, yardım ve merhamet istenmektedir. Allah'ın

birliğine ve Resulüne iman eden müminler zor günler için ondan yardım istemenin yanında yaptıkları amellerin kabulü, hidayet nasip etmesi ve kıyamet günü yanlarında olması için Hz. Muhammed'e yakarmaktadır:

Пір қотайтан сорыым рәхмәт, һәм сіннән тәләйим шәфқәт, / Bir Allah'tan isterim rahmet, senden de dilerim şefkat,

Раббым, кылсаңчы мәрғәмәт, јәртәмјң бір, Рәсүлүллаһ. / Rabbim etsin merhamet, yardım et, Resulallah. ("Rehim-Rehmetiñ Kıl, Resülüllah" - Yusupov, 2014, 506-507).

Derin bir sevgiyle anılan Hz. Muhammed'in kainatı aydınlatan doğum günü de Tümen Tatarlarının münacatlarında kendine yer bulur. Mevlit Kandili olarak kutlanan bu gün de yer-yüzündeki tüm müminlerin şad oldukları ve mescitlerin nurla kaplandığından ve üç yüz milyon insanın Mevlit Kandili sayesinde İslam'ın bağı ile kardeş olduğundan bahsedilir:

Јір јөсөтә чөмлә мөхмин / Yeryüzünde cümle mümin

Низә шатланған нөгөн? / Neden şad oldu bugün?

Мәтрәсәләр әм мәҗитләр / Hem medreseler hem mescitler

Нурға қапланған нөгөн. / Nurla kaplandı bugün. ("Möhemet Peygempelniñ Nasımı" - Yusupov, 2014, 547).

1.4. Ramazan Ayı: Halkın manevi özünü yansıtan münacatlar, Tatarların dini bayramlarının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu münacatlar Müslümanların bayramları olan Ramazan ve Kurban bayramları ile Cuma gününü öven içeriklere sahiptir. Bilhassa Ramazan ayında iftarın ardından Tatarlarda münacat söyleme geleneği vardır. Münacatlar çoğunlukla yaşlı kadınlar tarafından okunur, ancak günümüzde gençler arasında da bu uygulamaya rastlanır (Şaymardanov, 2017, 72).

Ramazan ayı İslam âlemi tarafından sevincin ve manevi coşkunun arttığı bir zaman

dilimidir. Bu duygular samimi ve sade bir üslupla Tümen Tatarlarının münacatlarında da kendine yer bulur. “Ramasan Ayınta Köyleytigen Möneçet” adlı şiirde Ramazan ayı, Kur’an-ı Kerim, Hz. Muhammed ve ümmeti selamlanır. Bu ayın ibadetle geçirilmesi ve tövbe edilmesi tavsiye edilir. Böylece günahların temizleneceği ve ödülün cennet olacağı ümidine yer verilir. Ramazan ayı kutlu bir misafir olarak evlerimize gelir ve onu hakkıyla ağırlayanların cennetle mükâfatlandırılacağı kitaplarda yazar. Cennetin muhteşem tasvirlerine yer verilen münacat orucun kökenlerinin ilk peygamber Hz. Adem’e kadar gittiğini belirterek son bulur:

Рамасан айларығыс котло қунақ, / Ramazan aylarınız kutlu bir konuktur,

Ärgim аны ағырласа, очмақ анық. / Her kim onu ağırlasa, Cennet’e gideceği açık (Yusupov, 2014, 539-540).

“Ramasan Ayı Hörmetine” münacatında ise müminlerin şad olduğu, yüzlerinin parladığı ve evlere aydınlık getiren Ramazan ayı; Allah’ın bizleri, anne-babalarımızı ve herkesi affedip cennetle ödüllendirmesi, ferahlatması için bir aracı olarak görülür ve onun hürmetine Allah’tan başışlanma dlenir:

Jä Раппым, жарлықа биснї, / Ya Rabbim, başışla bizi,

Атам-инәмнї wä үсїмнї. / Babamı, annemi ve beni.

Чәннәтнї бїлән бۆләклә / Cennetinle hediyeledir

Äfirättä hämmäбиснї. / Ahirette hepimizi (Yusupov, 2014, 539-542).

2. Felsefi Münacatlar

Hayatı sorgulayış, bir anlam arayışı, nefis muhasebesi ve hayata dair tavsiyelerin yer aldığı münacatların sınıflandırıldığı bu grubun sınırları ve kapsamı oldukça belirsizdir. Nitekim, münacatların genelinde derin düşünceler, kendi halini değerlendirme, Allah’tan teselli dileme hali hâkimdir. Yine de diğer gruplara dâhil edilmesi çok da uygun olmayan, kişinin

hayat hakkında kanaatlerini içeren, hayatın amacını, ferahlananın yolunu anlatan, eylemlerini sorgulayan, halkını uyaran ve onlara tavsiyelerde bulunan iki münacatın bu grupta incelenmesinin yerinde olduğu düşünülmüştür.

Bunlardan ilki olan “Gafil Pulmañ Tuslarım” da dünya hayatında günahın, cehaletin ve harama eğilimin baskın olmasından dolayı gaflete düşülmemesinin gerektiği belirtilir. Nefis muhasebesi ile günahlarımızın farkına varmalıyız ve din kardeşlerimizi tanıyıp onlar için de endişelenerek millet şuuruna erişmeliyiz. İnsanların yok olmamak için doğdukları ülkeyi sevmeleri, kardeş boyları tanımaları ve ana dillerini korumaları tavsiye edilir:

Җатабыс җәттін ашты,/ Hatamız haddi aştı,

Натаңлық пәннә насты,/ Cehalet bizi yendi,

Җәрәмлик тулып ашты,/ Haramlar dolup taştı,

Ғафил пулмаң, тусларым./ Gafil olmayın, dostlarım. (Yusupov, 2014, 525-526).

Tasavvuf ahlâkının temel taşı olan sabır motifi münacatların bir kısmında merkezi bir konuma sahiptir. Gerçek bir Müslüman, elbette, hayatın tüm zorluklarına dayanmalı, bu zorlukların Allah tarafından gönderilen ve sabredilmesi gereken birer imtihan olduğunu bilmelidir (Bakirov, 2014, 123). Bu kapsama giren “Sabırlar İteyik” münacatında kaygılar ve acılar büyük olsa da Allah’tan sabır dilenmesi gerektiği, nitekim acılar ve hasretler bitse de sabra her zaman ihtiyacımız olduğu dile getirilir. Münacata göre kutsal kitaplarda sabrın sevabının büyük olduğu belirtilmiştir. Sabrın değeri ancak şehitlikle kıyas edilir. Allah sabredenleri sever ve sabırlı kullarına cenneti vadeder:

Сабырларны Раппым сөизән,/ Sabırlıları Rabbim sever,

Җаиғы, җәсрәт әркәм күргән,/ Kaygı, hasret herkes çeker,

Сабырлық иткән бәнтәгә/Sabır eden bendeye

Чәннәтләр бирәм тизән./Cennetler vereceğim der. (Yusupov, 2014, 528).

“Pegit Yañkır Tügil Guy Ul” münacatında mutluluğun ve zenginliğin insanlara nasıl dağıtıldığına dair derin düşünceler melankolik bir duygu halinde dile getirilir. Şaire göre mutluluk ve zenginlik herkesin kolayca ulaşabileceği, gökten yağan şeyler değildir. Onun hayatında parlak bir gün doğmadığı için şair kederlenir ve düşüncelere dalar. Ağa yakalanmış bir kuş gibi kanat çırpmasına rağmen bahtı gülmez ancak Allah’tan korktuğu için de O’ndan ümidini kesemez:

Пәғит яңқыр түгил ғуи ул,/ Baht yağmur gibi değil,

Килін күктән жауғалы суң,/Gelip gökten yağmaz,

Таға чішмә тйүгил ғуи ул,/Çeşme gibi dahi değil,

Килін жіртән аққалы суң,/Gelip yerden akmaz. (Yusupov, 2014, 563).

3. Memleketten ve Akrabalardan Ayrılık Temalı Münacatlar

Akrabalardan ve anavatandan ayrılmakla ilgili münacatların en parlak dönemi 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında, Tatar köylülerinin kendi topraklarını ve ailelerini toplu halde terk ederek Urallar, Donbas ve Orta Asya’nın muhtelif bölgelerine çalışmaya gitmesiyle gerçekleşmiştir (Sadıkova, 2021, 275). Bu dönemde memleketinden uzak kalanların kalplerindeki özlem, keder ve acı münacatlara da yansımıştır. Bu tarz münacatlarda ayrılık acısına dayanabilmek için dualar edildiği, Allah’tan sabır ve metanet dilendiği görülmektedir (Şaymar-danov, 2017, 71). Bu münacatlarda kahramanın babasının topraklarından ayrılış nedeni genellikle açıklanmaz, sadece onun yabancı bir ülkedeki ruhsal durumu anlatılır (Yusupov, 2014, 500).

Memleketten ve akrabalardan ayrılık temalı münacatlarda şair, ailesinin evinde geçirdiği kaygısız gençliğin anılarıyla doludur. Gençliğini halk şarkılarında sıklıkla görülen çiçek ve bülbül benzetmeleriyle kişileştirir. Yalnızca sabır ayrılığın acısını hafifletmeye yardımcı olur. Memleketini terk eden bir insan, yabancı bir ülkedeki hem kokunun hem de suyun tadını yitirdiği yalnız bir bülbül imajıyla vücut bulur (Sadıkova, 2021,277). Bülbül (sandugaç), âşık

çiftlerin samimi bir dostu, yalnız, hasret dolu insanların daimi yoldaşı gibi davranır (Vasilova, 2008, 38).

Tümen bölgesi Tatarlarının münacatlarında da en çok değinilen tema memleketten, anne-babadan ve akrabalarından ayrı kalmanın hüznüdür. “Ayrılıtım Tıugannartan” eserinde şair, münacatını akrabalarına, eşine dostuna adamaktadır. Ayrılığı bir felaket olarak tanımlayan şair anne ve babasını andıkça gözyaşlarını tutamaz ve yâd ellerdeki yalnızlığına üzülür. Gurbetin ekmek ve suyunun tadı yoktur. Ancak yine de sabretmesi gerektiğinin farkındadır. Zira sabırsızlık şeytanın işidir. Her ne kadar halini kimse bilmeseydi ve bağrındaki ateş sönmese de özlemekten ölen kimse olmayışı şairin tesellisidir:

Кйшй ғәлһн кйшй бһлмәс,/ Kimse kimsenin halini bilmez,

Јанаты бәғрһм – уты сһнмәс./ Yanar bağrım, ateşi sönmez.

Сағынмақтан кйшй үлмәс,/ Özlemekten insan ölmez,

Әцәлләр ирмәсһн нәңа./ Ecel ermesin bana. (Yusupov, 2014, 556).

“Kaytır İtim Tıugan İlge” münacatı şair tarafından bir mektuba benzetilmiştir. Şair vatanını ve anne-babasını kardeşlerini düşündükçe büyük bir üzüntü yaşar. Onun tek dileği akrabalarına kavuşmak ve ruhunu memleketinde teslim etmektir. Gençliğinde memleketinde yaşadığı, anne-babasını doyasıya gördüğü ve yâd ellerin ekmeğini yemediği günleri özlemle anar. Gurbette geçen zamanı onun gözündeki ziyan olmuş yıllardır. Münacatın sonunda anne ve babasından dua isteyen şair bu mektup için onu ayıplamamalarını, yargılamamalarını, hatası varsa düzeltmelerini, niyetinin iyi olduğu belirtmek ister:

Тыуған иһм искә төсә, мһн уһләјым,/ Vatanımı hatırlasam ben düşüncelere dalarım,

Ата-инә төшөмә гһрсә, мһн сықтајым./ Anne-babam düşüme girse ben ağlarım.

Әй, ғотаһым, қавыштыр мһн, мһн тһләјһм,/ Ay Allahım, kavuştur diye dilerim,

Хақ Тәғәлә үсһ јәртәм һһрсһн иһм./ Hak Teala yardım etsin bana. (Yusupov, 2014, 564-565).

“Tıygan İl İsimnen Kitmes” münacatı, şairin duygularını ifade etmeye kalem ve kâğıdın yetmeyeceğinden bahsetmesiyle başlar. Nitekim, uzaktaki vatanına ve akrabalarına karşı hasret duygularıyla kaleme aldığı münacatı yazmaktan kolu yorulur ve gözlerinden kanlı yaşlar akar:

Мөнәчәтәм пәнәм нөтмәс./ Münacatım benim bitmez,

Қәғәс пән қәләм җитмәс./ Kâğıt ile kalem yetmez.

Тыуған ил исмәннән китмәс./ Vatanım hatırımdan gitmez,

Сабыр бірсін асис Алла./ Sabır versin Aziz Allah. (Yusupov, 2014, 568).

“Tıvgan İlim Alıs İnti” münacatında şair, uçan kuşların kanadında doğduğu topraklara mektup gönderir. Yüreğini özlem kaplayan şairin vatanı şimdi çok uzaklardadır, annesi ve babası ise kederdedir. Rüyalarında memleketine gittiğini görür. Uyanıp sevdiklerini düşündüğünde ise aklını kaybetmiş gibi sersemler. Ancak inanmaktadır ki Allah kavuşmayı nasip ederse her ne olursa olsun sevdikleriyle görüşecektir:

Илләрймә ғаитырым тин қуванамын./ Vatanıma döneceğim diye sevinirim,

Төшләріммә илгә җарып сыу аламын./ Düşlerimde memleketime varıp su alırım,

Сис исмә төшкән цақта, тыуғаннарым./ Siz hatırıma düştüğünüzde, akrabalarım,

Ағылым жуқ пашымта – гил тиванамын./ Aklım başımdan gitmiş gibi divane olurum. (Yusupov, 2014, 569-570).

“Çitke Gitkenniñ Möneçeti” şairin memleketine hitaben yazdığı bir münacattır. Şair vatana hasretin acısının dayanılmazlığıyla, neden doğduğunu sorgular. Daima kanlı gözyaşı döktüğünü ve vatanı düşündükçe yüreğine ateş düştüğünü belirtir. Kendisi yâd elde olsa da düşünceleri memleketindedir. Allah sabırlı olmayı emretse de bunu başaramaz. Gurbette ömrünün boşa geçtiğini düşünen şair yâd ellerde öleceğinin endişesini taşır. Memleketinde biç-

tiği çayırları bile özleyen şair, geride kalan akrabalarının da acı duyduğunu belirtir. Şair, insanlardan kuşları uzun süre kafeste tutmamalarını rica eder, zira kendi canını da kafeste bir kuş gibi hisseder. Ömrü gurbette esen yel, akan su gibi geçmekte; ne altın ne de gümüş vatanının yerini tutmaktadır. Şair bu münacatın yüreği taşlaşmamış herkesi ağlatacağını düşünür. Münacat, eğer ecel yetmezse, kişinin gamdan ölmeyeceği şeklindeki “Ayırılıtım Tıugan-nartan” münacatıyla benzer bir sonla biter:

Кішй ғәлһн кһшй бһмәс,/ Kimse kimsenin halini bilmez,

Јанар бәғрһм, уты сһнмәс,/ Yanar bağrım, ateşi sönməz,

Mägär ғәмтһн кһшй йһмәс,/ Meğer ki gamdan kişi ölmez.

Ірһшмәсә әңәлләргә./ Eceli erişmese. (Yusupov, 2014, 572-573).

“Pirag Utı Sünermigen” münacatında şiddetli özlemde aklı yitirecek gibi olma, vatan-dakilere yazılan mektubun verdiği hüznün, ölmeden memlekete kavuşma endişesi gibi diğer münacatlarda da görülen benzer ifadeler vardır. Bunun yanında, aynı münacatta vatan-dan ayrılığın kader mi veya hata mı olduğunun sorgulaması; “Buhara’nın kamışları”ndan kalem yonttuğunu belirterek aslında yâd ellerin yine başka bir Türk toprağı olması ve ölmüş ataların gurbete giden kişiye sanki “Oğlum gitme” dediğinin duyulması gibi diğer münacatlarda rastlanmayan ifadeler de mevcuttur:

Кің ултырып қәләм јунтым/ Akşam oturup kalem yontarım

Поғараның қамышыннан./ Buhara’nın kamışından.

Ақ јөсләрім сары булты,/ Ak yüzlerim sarardı,

Тыуған ілһн сағынутан./ Vatani özlemekten (Yusupov, 2014, 548).

“Kepterim, Körleysiñ” münacatında şair, kuğurdayan güvercine hitaben onun halini, acılarını bilmediğini söyler. Eğer şairin vatani tarafından geldiyse ona oradakilerin durumla-

rını anlatmasını ve yüreğini rahatlatmasını ister. Eğer güvercin şairin vatanına doğru uçacaksa akrabalarına onun yâd ellerde mihnet çektiğini, yüzünün sarardığını söylemesini ister. Şair, güvercinin vatanına gittiğinde oradakilere halini anlatıp anlatmadığını, ecel gelip canını almazsa geri döneceğini haber verip vermediğini merak eder. Ancak güvercin geri dönmez, başka memleketlere uçar. Bunun üzerine şair, kanatları olsaydı burada bir saat bile kalmayacağını belirtir:

Сантыуғацта сары ғанат,/ Bülbülde sarı kanat var,

Кәнтәрләртә зүк қанат,/ Güvercinde boz kanat var,

Шал ғанатың мінтә булса,/ Şu kanadın bende olsa,

Тормас итм нїр сәғәм./ Durmazdım bir saat (Yusupov, 2014, 550).

Ayrılık temalı münacatlarda ağaç temasına birçok yerde değinilir. Örneğin “Ayrıltım Tıugannartan” münacatında ağacın yaprakları ömre, budakları çocuklara benzetilirken şair bir ağaca seslenerek kaç yaşında olduğunu, kaç yaprağının döküldüğünü, onun gibi özlemi, üzüntüsü olup olmadığını sorar. Burada ağaçtan kopan yapraklar, vatanından ayrılanları sembolize etmektedir (Yusupov, 2014, 556). “Tıygan İl İsimnen Kitmes” münacatında ise şair, genç ağaçların yaprak açıp eğildiklerini gördüğünde aklına sevdikleri gelir ve gözleri dolar (Yusupov, 2014, 568). Ağaç temasının işlendiği bir diğer münacat ise “Torop Segrelerge Çıkсам”dır. Burada ağaçlardan haber soran şair onun yapraklarını ömrüne, budaklarını akrabalarına benzetir. Memleketine kavuşamama endişesi çeken şair, kanlı yaşlar döker ve bu yaşların bir katresi taşları parçalamaya yeterlidir. Kuşa, eğer uçacak olursa akrabalarına selamını iletmesini isterken memleketi tarafından esip gelen yelin oradan haber getirip getirmediğini sorar:

Ајә, ғошықай, оңар булсаң,/ Ey kuş, eğer uçarsan,

Ніңә тарја гиңәр булсаң,/ Nice nehirleri geçersen,

Сәләм тигіл ки нїсләртін,/ Selam söyle bizlerden,

Миниң тыуғаннарым кўрсәң./ Benim akrabalarımı görürsen. (Yusupov, 2014, 567).

4. Yalnız Annelerin Kederi Temalı Münacatlar

Türk Dünyası coğrafyasının Sibirya Tatarlarının da dâhil olduğu Kıpçak sahası boylarına ait şiir ve şarkılarında anne sevgisi, özlemi, anne-çocuk arasındaki ilişkiler oldukça dikkat çekici bir yere sahiptir. Edebiyatta ve popüler kültürde anneye bu denli geniş yer ayırmaları onların kültür özelliklerinden kaynaklanmakta ve kökenleri geleneksel folklorlarına dayanmaktadır. Bu toplumların duygu örüntüsü içinde annenin yaptığı çağrışımlar diğer birçok temanın önüne geçmekte ve anneyi sanatta işlemek ruhsal bir ihtiyaç haline gelmektedir (Çöloğlu, 2022, 39).

Bu münacatlarda çoğu zaman anne ve çocuğu arasındaki ilişkiler karmaşık, hatta bazen trajiktir. Münacatlardaki en belirgin duygular çocuğa karşı yoğun sevgi ve özlemdir (Şaymardanov, 2017, 71). Bu gruba giren münacatların ortak noktası annelik hüznü, kırılganlığı ve acısıdır. Çocuğuna hayat veren anne, gereken ilgiden ve saygıdan yoksundur. Bu münacatlarda anne sevgisi ve şefkati çocukların katılığıyla tezat oluşturur. Ancak anne, yüreğini dolduran kırılganlık ve acı hissine rağmen çocuklarına en samimi, en sıcak sözlerle hitap eder (Sadıkoğlu, 2021, 277).

Tümen bölgesi Tatarlarının münacatlarında anne teması münacatlarda hâkim olan genel melankoli havasında işlenir. Anne, zorluklarla büyüttüğü çocuklarından bir sebeple ayrı düşmüştür ve ona kavuşmanın özlemini yaşar. Bu ayrılığın sebebi, kimi zaman çocukların iş için farklı şehirlere gitmesi ve annesine yeterince vefa gösterememesi, kimi zaman kız çocuğun evlenip baba evinden ayrılması, kimi zamansa çocuğun erken yaşta hayatını kaybetmesidir. Bunlardan “Palalarım Törlö Jakta” münacatında bir anne farklı şehirlerde yaşayan çocuklarına bir mektupla duygularını ifade eder. Çocuklarının özlemiyle gözyaşları dökən anne Allah’tan çocuklarına da sabır vermesini diler. Oralardan esen serin sabah rüzgârıyla, uçup gelen kuşlarla haber göndermelerini rica eder:

Пірсі Сақта, ырси Соқта,/ Birisi Sakta, birisi Sokta,

Палаларым төрлө жақта,/ Çocuklarım türlü yerde,

Күстән йси йәшләр тама,/ Gözden sıcak yaşlar damlar,

Қатларығыс килгән цақта,/ Mektuplarınız geldiğiniz zaman (Yusupov, 2014, 554-555).

“Yañkıs Ağaç” münacatında ağacın yalnızlığında kendini gören şair ağaçla konuşmaya başlar ve onun geçmişte neler yaşadığını merak eder. Dile gelen ağaç budaklarını yelin kestiğini, yapraklarının sararıp solduğunu söyler ve kendini çocuğundan ayrı kalmış Hz. Yakup’a benzettir. Bu ifade, şairin de ağaç gibi çocuklarından ayrı kalmış olabileceğini düşündürür. Bununla birlikte şair, ağacın köklerinde çeşme gibi bitmeyen bir sabrın olduğunu söyleyerek her karanlık gecenin aydınlık bir sabahı olacağını belirtir:

Потақларымны йл гисті,/ Budaklarımı yel kesti,

Јапрақлар сарғайын төшмө,/ Yapraklarım sararıp düştü,

Минің қәлім паласыннан/ Benim halim çocuğundan

Айырылған Јақуп төслө./ Ayrı kalan Yakup gibi (Yusupov, 2014, 560-561).

“İnege Bala-Kükrek Sığışı” münacatında oğlunun gurbetten geleceği günü özlemle bekleyen bir annenin duyguları anlatılır. Anne, babasız kalan oğlunu zorluklar içinde tek başına büyütmiştir. Şimdi de onun hasretinin ağırlığı göğsüne binmiştir. Oğlu da çocukluğunun geçtiği yerleri hayal eder. Annenin aynı zamanda oğlunun yardımına da ihtiyacı vardır. “Kim eyerleyecek şimdi atları?” diye sorar. Anne, güvercinin kuğurdamasından hüzünlenir ve eğer ağlarsa onu teselli edecek kimsenin olmadığını belirtir:

Кәптәркәи гөрләп ниснй сықтатыр,/ Güvercin kuğurdayıp bizi ağlatır,

Әгәр сықтасам, кимнәр јуватыр./ Eğer ağlasam, kimler teselli eder (Yusupov, 2014, 575-576).

“Ayrılğansın Palalartın” münacatında bir ağaçkakan ile dertleşen anne, ona sırdaş

olan çocuklarından ayrıldıktan sonra ruhuna her şeyin tatsız gediğini söyler. Birer ay parçası olan kız ve oğlan çocukları annenin göz bebekleridir. Ancak anne, çocuklarının mutluluğunu göremediği için mihnet çekmektedir. Münacatın sonunda anne, kız çocuğunun büyüyünce kuş gibi evden uçup yâd ellere gittiğini ve annesini yalnız bıraktığını dile getirir:

Қыс баласы үсін җитәр,/Kız çocuğu büyür yetişir,

Қошлар ғәүк оңон китәр,/Kuşlar gibi uçup gider,

Аналарын јаңкыс қуып,/Analarını yalnız koyup,

Цім иләргә ташлап китәр./Yâd ellere bırakıp gider (Yusupov, 2014, 549).

“Kıs Bala” münacatı ise annenin kızına duyduğu özlemi işler. Kız çocuk evin neşesidir. O evden gittiğinde evde yalnızca hüznü kalır. Kız çocuk da büyüdüğü yeri özler. Ancak bu Allah’ın takdiridir:

Ағацларның пашын кіссәң – төбө ғалыр,/Ağaçların başını kessen dibi kalır,

Төпләрнә утлар салсаң – көлө ғалыр/Diplerine ateş salsan külü kalır.

Қыс балақай үсї ғитсә – моңо ғалыр,/Kız çocuğu büyüyüp gitse hüznü kalır,

Пір ғотаҗым аңа шалай җасқан интї./Bir Allah’ım bunu böyle yazdı (Yusupov, 2014, 562).

Münacatlarda annenin çocuğuna duyduğu özlem her zaman karşılık bulmaz. Bu sebeple anne, çocuğunun vefasızlığından yakınır. “Palakayım, Siñe Süsim” münacatında anne, babaları savaşa gidip dönmediği halde kızını yoksunluk çektirmeden, haram yedirmeden büyüttiğini ve kızının da nihayet anne olup tatlı torunlar dünyaya getirdiğini söyler. Kızı iyileri çocuklarına, eskilerini annesine giydirir. Anne, kızının yeni yuvasına davet edilmeyi ve yumuşak bir köşede ağırlandırmayı umar. Ancak kızı asla onu çağırmasın ve ziyaret etmez, hatta varlığını unutmuş gibidir. Yine de çocukları her zaman annenin yüreğindedir:

Нағақ сүсләр Һиһсәм мә,/Kötü sözler işitsem de,

Палам җөрәктән китмәимтї./Çocuğum yürekten gitmedi (Yusupov, 2014, 552-553).

Çocuğundan ayrı kalan annelerin münacatları arasında en kederli olanları hiç şüphesiz çocuğunu kaybeden annelerinkidir. Çocukları gurbette olan annelerin münacatlarındaki bir gün kavuşacaklarına dair ümit, burada yerini sonu gelmez bir acıya bırakmıştır. Böyle bir içeriği olan “İnege Pala Asis” münacatında hem gurbette olan hem de çocuğunu kaybeden bir annenin duygularına yer verilir. Çocuğunu özenle büyüten anne, yüzüne bakmaya doyamadan onu toprağa verir. Ne kadar çok ona sarılmak istese de bu mümkün değildir artık. Göz yaşları dinmeyen anne yüreği parçalansa da sabırdan başka yolunun olmadığını bilir. Anne bir ağaca ve bir kuğuya seslenerek çocukları olup olmadığını, onun kadar keder çekip çekmediklerini sorar. Anne, tam da çocuğuna çok ihtiyaç duyduğu yaşlılık döneminde ondan kopmuştur. Acılı anne kederden zayıflar. Aya baktığında çocuğunu görür gibi olur. Daha sonra anne, çocukları büyütürken gösterilen fedakârlıklara rağmen çocukların vefasızlığına değinir. Ancak yine kaybettiği çocuğunu hatırlar ve onun nurlu yüzüne doyamadığını söyler:

Acic näpkämniñ jöslärin/ Aziz çocuğumun yüzlerini

Күрб иңбїр туйа алматым./ Görmeye hiç doyamadım

Acic näpkäm wabat пулғаң./ Aziz çocuğum vefat etti,

Күсїмтїн јаш тыйалматым./ Gözümün yaşını dindiremedim (Yusupov, 2014, 557-559).

5. Yetimlerin Durumları ve Şikâyetleri Temalı Münacatlar

Çalışmada incelenen Tümen bölgesi Tatarlarının münacatlarında yetimlerin durumları ve şikâyetleri temasına dâhil edilecek bir örneğe rastlanılamamıştır.

6. Yaşlılık Temalı Münacatlar

Yaşlılığa dair münacatlar ölüm ve sonsuz hayat ile ilgili münacatlarla tematik olarak iç içe olmakla beraber bu gruba giren münacatlarda yaşlılığın yorgunluğuna, hüznüne ve geçen bir ömrün muhasebesine yer verilirken ölüm ve sonrasına değinilmemektedir. “Usatı Gömörler” münacatını içeriği dikkate alındığında bu kapsama dâhil etmek mümkündür. Münacatta şair geçen yıllarını düşünerek hayretler içinde kalmaktadır. Kurumuş ağaçları kendine

benzeten şair soğuk rüzgârların ağacın yapraklarını döktüğü gibi kendisinin de gözyaşlarının döküldüğünü ve yüzünün nurunu yıkadığını belirtir. Akrabalarına seslenen şair ömrün geçtiğini ve ecel vaktinin geldiğini belirtir:

Пы аҗаңның јапрақларын/ Bu ağacın yapraklarını

Сымық јыллар ғоіаты миғән,/ Soğuk yeller mi kopartır

Минің јөсөмнің нурларын/ Benim yüzümün nurunu

Кайнар јәшім јуwa миғән?/ Kaynar gözyaşım mı yıkar? (Yusupov, 2014, 571).

7. Ölüm ve Sonsuz Hayat İdeali Temalı Münacatlar

Ölüm ve sonsuz hayat ideali temalı münacatlar ömrün kısalığı, ölüm ve öldükten sonraki ebedi hayat gibi konuları tartışır. Bu tür münacatlar hayat hakkında derin felsefi düşünce, üzüntü ve umutsuzluk ile karakterize edilirler. Münacatlarda hayatın zorluklarla geçişinden, gençliğin kısa sürmesinden, ebedi hayata geçerken yaşanacaklardan bahsedilir. Bu dünyada insan hayatının anlık olduğu, dünyevi hayatın Allah tarafından insanları imtihan etmek için verildiği belirtilir.

Ölüm temalı münacatlar Tatarlar tarafından “saklau” denilen ölümle ilgili bir gelecekte de önemli bir işleve sahiptir. Buna göre ölen kişi, özellikle geceleri asla yalnız bırakılmaz; akrabalarından veya komşularından biri her zaman yanında olur ve çoğu zaman bunlar kadındır. Yattığı odanın aydınlatılmış halde bırakılması gerekir. Bu oturmalarında kadınlar melodik ezgilerle münacat söylerler. Bu münacatlarla merhumun geçmiş yaşamının yası tutulur; sevdiklerinden, memleketinden ve evinden ebediyen ayrı kalacağı için özlem ve üzüntü ifadeleri dile getirilir (Brusko, 2010, 192).

Ölüm düşüncesinin ön plana çıktığı münacatlarda Tatarlar, tüm ölüm sürecini ve geleneksel cenaze ritüellerini aşama aşama ve ayrıntılı olarak şiirsel bir dille anlatır. Bu münacatlar belirli bir amaca hizmet eder: Birincisi herkesi teselli edip kaçınılmaz sona hazırlamak, ikincisi ise mevtanın ardında kalan yakınlarını rahatlatmak. Ayrıca bu eserler halka yüksek

ahlaki niteliklerin aşılması ve maneviyatın güçlendirilmesi için de bir çağrı niteliğindedir (Sadıkova, 2021, 276).

Tümen bölgesi Tatarlarının ölüm ve sonsuz hayat ideali temalı münacatlarında gençliğin geride kalması, ömrüm tükenmesi, ölüm mefhumu, ölümün kaçınılmazlığı, öldükten sonra yaşananlar, kabre girme ve kabir sorgusu ve ahiret hayatı meselelerine temas edilir.

“Ülim Keli” münacatında ölümün acı bir zehir ve isabetli bir ok olduğu, kişinin yaşına, makamına, kim olduğuna bakmadığı; iyi-kötü, genç-yaşlı, misafir mi, gurbette mi, ailenizin size ihtiyacı var mı demediği ve herkesi gözü yaşlı, aklını yitirmiş olarak bıraktığı belirtilir. Peygamberler bile ondan kaçamamıştır:

Үлм миған аңы ағыу/ Ölüm denen acı zehir

Бірәү мә татымай ғалмас./Tatmayan bir kişi bile kalmaz,

Үлм уғы атар тыуры./ Ölüm, oku isabetli atar,

Пірәү мә ғотолла алмас./Bir kişi bile kurtulamaz (Yusupov, 2014, 516-517).

“İser Yiller” münacatında da bütün insanların bu dünyada misafir olduğu ve zamanı geldiğinde kızıl güllerin solması gibi insanların da öleceği dile getirilir:

Ісәр јілләр..., ғысыл гөлләр.../ Eser yeller..., kızıl güller...

Мосабіртыр чөмлә ф(к)оллар./Misafirdir cümle konuklar.

Вақыт јітсә, ғысыл гөлләр/ Vakit yetse, kızıl güller

Сыулыр бір гөн, сыулыр бір гөн.../ Solar bir gün, solar bir gün...(Yusupov, 2014, 534).

“Yertemiñni Pir, Allahım” münacatında ölüp de mezara girildiğinde, sorgu melekleri tarafından kimin kulu olduğu sorulduğunda, kabirden çıkarılıp hesaba çekildiğinde Allah’tan yardım dlenir. Şair bütün ruhuyla iman ettiğini, her şeyi kabul ettiğini belirtir:

Қабіртән қунтарылар./Kabirden çıkarırlar,

Mäqşärğä annapırлар,/ Maşer'e götürürler,

Xisapны біртіртірләр,/ Hesabı verdirtirler,

Järtämñiñ niç, Allahым./ Yardım et, Allah'ım (Yusupov, 2014, 504).

Kabir sorgusuna değinilen bir başka münacat olan “Teübelerimni Kabul Kıl”da şair, Allah’tan günahlarıyla onu baş başa bırakmamasını, imanını, tövbelerini, övgülerini, hayırlı amellerini ve dileklerini kabul etmesini diler; merhametli olmasını, canını nazikçe almasını, imanını doğru kabul etmesini, Münker ve Nekir’den önce de bildiklerini unutturmamasını diler:

Камил äilä иманымны, авырайтма қәлләримнi,/ Kamil eyle imanımı, ağırlaştırma hallerimi,

Mönkir-Höñkir qarşısıñta onnottırma bılğäñimnï/ Münker-Nekir qarşısında unutturma bildiğimi (Yusupov, 2014, 508).

“Kartlık Kilip Yiter” münacatında gençliğin hızla geçip yaşlılığın erken gelmesine ve bedeni çirkinleştirmesine hayıflanılır. Al yanaklar nurunu yitirmiş, saçlar ağarmış, gençliğin çiçeği kesilip rüzgâra savrulmuştur. Hafıza zayıflamaya, geceleri uykular kaçmaya başlamıştır. Yakında ebedî mekâna girilecektir. Nitekim Hz. Peygamber bile ölümü tatmıştır. Bir gün ölüm geldiğinde Yasinler okunacak, Azrail ruhu alacak ve kabre girilecektir. Şair, karanlık mezarda ne yapacağını düşünür, ak meleklerin onunla olmasını diler. Kefen için ölçüsünü alacaklardan bedenine nazik davranmalarını, acele etmemelerini, evden acelece çıkarmamalarını ve geride kalanlardan sabırlı olmalarını rica eder:

Қәбiрләiмнi гiңрәк қасығыс,/ Kabrimi geniş kazınız,

Ағац утысын, нурлантырығыс./ Ağaç dikip nurlandırınız.

Япрақлар јарсын, қошлар саірасын,/ Yapraklar açsın, kuşlar şakıсын,

Руғым шат пулсын, тывалар парсын./ Ruhum şad olsun, dualar erişsin (Yusupov, 2014, 529-531).

“Ülim Altı Möneçeti” bir Müslümanın ölümünün ardından vuku bulan olayları, onun dileklerini, korkularını anlatır ve “Kartlık Kilip Yiter” münacatı ile benzer bir içeriğe sahiptir. Münacatta ölüm karşısındaki çaresizlik, hayatın kısalığı, kabrin karanlığı ve soğukluğu, ölüm anında yaşananlar, ölüm geldiğinde zenginliğin anlamsızlığı, ölü bedeninin içler acısı hali, ölümün ardından yakınların konuşmalarının işitilmesi, hayatın aldatıcılığı, kefenleme, mevtanın mezarın derin kazılmasını temenni etmesi, mezar taşına ismin yazılması, ardından Yasin Suresi’nin okunması, mezarın darlığı, mevtanın mezarı yadırgaması ve rahat yatak ve sevgili dostlar yerine soğuk bir kabirde solucanlarla baş başa kalması dile getirilir. Buradan çıkmanın bir yolu yoktur, mevta mezarına çiçek ve ağaç dikilmesini ister, zira açan çiçekler, öten kuşlar ve edilen dualar mevtanın ruhunu sevindirecektir:

Äçäl ширбәтін нїр көн ıçәрбїс./ Ecel şerbetini bir gün içeceğiz,

Јақты төңјатан нїр гөн гитәрбїс./ Güzel dünyadan bir gün gideceğiz.

Äçälїм јїтәр, көңләрїм нїтәр./ Ecel gelir, gücüm biter,

Јасін уғғалы вақытлар јїтәр./ Yasin okunacak vakitler gelir (Yusupov, 2014, 509-512).

Tümen bölgesi Tatarlarının Kur’an-ı Kerim’deki bazı ayetlerin isimlerini taşıyan ve ölüm ve sonrasındaki hayatı ele alan münacatları da vardır. Bunlardan “Yasin Ugıgalı Vagıtlar Yiter” münacatı içerik olarak “Kartlık Kilip Yiter” ve “Ülim Altı Möneçeti” ile hemen hemen aynıdır. Münacatta gençliğin amansız gidişi ve bedeninin çöküşü, yaşlılığın verdiği üzüntü, gecelerin uykusuz geçmesi ve saçların ağarması gibi yaşlılıkla ilgili üzüntü verici durumlara değinilir. Artık Yasin Suresi’ni okuma vakti gelmiştir ancak onu bitirmeye bile ömür yetmez. Azrail canı aldığı anda yüzün rengi solar, renkli dünyadan karanlık kabre girilir. Meleklerin yoldaş olması dilenir. Kefen için ölçü alanlara nazik olmaları ve mezara taşıyanlara acele etmemeleri, arkada kalan dostlara sabırlı olmaları ve ağlamamaları rica edilir. Soğuk toprak yastığa, mezar eve benzetilir. Mezarın derin kazılması, ağaç dikilerek nurlandırılması istenir. Zira açan çiçekler, öten kuşlar ve edilen dualar mevtanın ruhunu sevindirecektir,

Äçälim jıtär, тыннарым нөтәр,/ Ecel gelir, nefesim biter,
 «Ясін» уғығалы вақытлар jıtär./ "Yasin" okunacak vakitler gelir.
 Уғы алмамын, нөтөр сулышым,/ Okuyup bitiremem, kesilir soluğum,
 Артымнан қалсын тыуға ғылыуың./ Ardımda dua edecekler kalsın (Yusupov, 2014, 519-522).

“Ayatıl Körsige Methiye” münacatında ise Ayet-el Kürsi’nin insanın iyiliği için indiği ve Cennet’in yolu olduğu belirtilir. Ayet-el Kürsi’nin sonunda “Hıfzuhuma”¹ dendiği belirtilir. Allah’tan, Mahşer günü inananları merhametinden mahrum bırakmaması dilenir. Zira Allah’ın insanları dertlerinden kurtarması hiç zor değildir. Münacatta yine “Hıfzuhuma” sözüne atıfla mizanda² günah ve sevaplar tartılırken Allah’ın merhametini esirgememesi ve sırat köprüsünden geçerken yardım etmesi dilenir:

Уқыық «Аятіл көрси»нї,/ Okuruz “Ayet-el Kürsi”yi,
 «Хифзухума» тигән сўснї./ “Hıfzuhuma” denen sözünü.
 Сират күпрісін ыыққантә,/ Sırat köprüsüne çıktıığımızda,
 Jäptämсic immä үсїмнї./ Yardımsız bırakma beni (Yusupov, 2014, 525).

Sonuç

Sibirya Tatarları arasında yaygın olan münacatlar halkın kültürel mirasının önemli bir parçasıdır. Bu duygu ve anlam yüklü şiirler, tarihin en trajik anlarında Tatar halkının milli ve manevi kimliğinin korunmasını ve yüzyıllar boyunca süregelmesini sağlamıştır. Tatarlar tarih boyunca münacat kavramını dinî manzum eserlerin geneli için kullanmışlardır. Bunun

1 Âyete'l-Kürsî'nin sonundaki "ve lâ yeûduhu hıfzuhumâ ve huvel aliyyul azîm" yani "Gökleri ve yerleri korumak Allaha hiç ağır gelmez" kısmına atıfta bulunulur.

2 "Kur'an ve Sünnet'in açık beyanları, vezin ve mîzanın âhiret hallerinden veya orada gerçekleştirilecek işlemlerden biri olduğunu göstermektedir. Esasen mükelleflerin ceza veya mükâfat gerektiren hareketlerinin kayıt altına alındığı ve âhirette bunun muhasebesinin yapılacağı sabit olunca sözü edilen davranışların değerlendirilmesi anlamına gelen mîzanın hakikati de ortaya çıkar" (Toprak, 2020, 211-212).

yanında, son yüzyılda Tatarlar için münacat türünün kapsadığı alan sosyal değişimlere paralel olarak genişlemiştir. Daha önce çok din dışı temalar olarak görülen vatan hasreti, yalnız annelerin ve yetimlerin kederi, ömür muhasebesi, yaşlılık ve ölüm gibi temalar da münacatların kapsamına girmiştir. Bu temalar bazı araştırmacılar için hala din dışı olarak kabul edilse de özellikle ömür muhasebesi, yaşlılık ve ölüm gibi konuların doğrudan dinle ilgili olduğu açıktır. Diğer yandan vatana, akrabalara, anne-babaya bağlılık ve yetimlerin durumlarıyla ilgili meseleler de İslam'ın üzerinde önemle durduğu meseleler olmuştur. Münacat içeriklerinin son yüzyılda tematik açıdan zenginleşmesi sosyal değişimlerin beraberinde getirdiği din algısının da değişmesiyle ilgili görünmektedir. Modern bireyin edebiyatı aracı kılarak din ile kurduğu bağ geleneksel münacatların değindiği iman ve ritüellerle ilgili konuları aşarak bireyin iç dünyasındaki ve sosyal hayatındaki tüm arayışları kapsar hale gelmiştir. Ayrıca denilebilir ki münacatların vatan ve anne-baba sevgisi gibi konuları din kapsamında ele alma meselesi geleneksel Türk inançlarından yer-su ve atalar kültüyle de ilişkilendirilebilir ve Tatarların ruhsal dünyalarında geleneksel inançlarının farklı formlarda yaşamaya devam ettiğine kanıt olarak gösterilebilir.

Kaynaklar | References

- Alkaya, E. "Sibirya Tatar Türkçesiyle Güney Sibirya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar". *Turkish Studies* 4/8 (2009), 273-321.
- Ahmetova, F. F vd. *Tatar Halıq İjati. Bätelär*. Kazan: Tatarskoye Knizhnoye İzdatel'stvo, 1983.
- Bakirov M. *Tatarskiy Folklor*. Kazan: İkhlas. 2012.
- Bakirov, M. "Tatarskiye Filosofskiy Munadzhati". *Sovremennaya Tyurkologiya: Yazyk, Literatura, İstoriya i Kul'tura Tyurkskikh Narodov*. Merzon E. E. 122-126. Elabuga: Nigamaev, 2014.
- Brus'ko, Z. M. "Munadzhaty Kak Strukturnyy Komponent Pokhoronnogo Obryada U Tatar". *Nauchnyy Tatarstan* 3 (2010), 192-195.
- Borodovskaya, L. Z. "Otrazheniye Traditsiy Yasaviya v İslamsko-Sufiyskoy Simvolike Tatarskikh Fol'klornykh Munadzhatov". *Islamovedeniye*, 7/3 (2016), 103-117. Doi 10.21779/2077-8155-2016-7-3-103-117
- Çöloğlu, R. "Kırgız Folklorunda Ve Şarkılarında Anne İmajı". *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2022), 37-58.
- Galimova, E. M. "Zhanry Knizhnoy Traditsii Tatar Orenburgskoy Oblastı". *Sovremennyye Problemy Nauki, tekhnologiy, innovatsionnoy deyatel'nosti*. Tkaçeva E. P. 66-69. Belgorod: Agentstvo perspektivnykh nauchnykh issledovaniy, 2017.
- Gizzatullina, G. M. "İstoriya İzucheniya Zhanra Munadzhati". *Problemy Vostokovedeniya* 92/2 (2021), 89-94. doi 10.24412/2223-0564-2021-2-89-94
- Kamalieva, A. "Tatar Edebiyatının Az Bilinen Bir Türü, Münacatlar". *Milli Folklor* (2010), 107-114.
- Kaşgarlı Mahmud. *Divan-ü Lügati't Türk*. I. Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1985.
- Kemaloğlu, İ. "Sibir Hanlığı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/505-506. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Koçın, A. *Divan Şiirinde Münacat*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitü, Doktora Tezi, 1998.
- Macit, M. "Münacat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/563-565. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Makarov G.M. *Dervişlerniñ Sehbetinde, Beyitler Hem Mönecetler*. Kazan: Tatarskoe Knijnnoe İzdatel'stvo. 2011.
- Mandaloğlu, M. "Eski Türklerde Vatan Anlayışının Devlet Yönetimi, Sosyal Hayat Ve Hukuki Açından Değerlendirilmesi". *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 24/2 (2024), 446-457. <https://doi.org/10.11616/asbi.1453227>
- Nigmedzânov M. N. *Tatarskie Narodnye Pesni*. Kazan: Tatknigoizdat. 1976.

- Özaydın, A. “Türklerin İslamiyeti Kabulü”. *İlk Müslüman Türk Devletleri*. ed. Sadi Süleyman Kucur. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını, 2018.
- Rybakov S.G. *Muzyka i Pesni Ural'skikh Musul'man, s Ocherkom ikh Byta, c Kartoyu Ufimskoy i Orenburgskoy Guberniy i Portretom Bashkira-Muzykanta*. St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk. 1897.
- Sadekova, A. Kh. *İdeologiya İslama i Tatarskoye Narodnoye*. Kazan: 2001.
- Sadekova, A. Kh. O Religioznykh Zhanrakh Tatarskogo Fol'klora. *Nauchnyy Tatarstan* 4 (2009), 119-201.
- Sadikova, R. K. “Poetika Munadzhatov Ul'yanovskoy Oblasti”. *Tatarovedeniye v Situatsii Smeny Paradigm, Teoriya, Metodologiya, Praktika*. Faizullina F.G. 274-278. Kazan: Institut Yazyka, Literatury i İskusstva İm. G.İbragimova Akademii Nauk RT, 2021.
- Salikhov, A. G. - Gizzatullina, G. M. “Nekotoryye Religioznyye Terminy, Khadisy i Ayaty v Bashkirskikh Munadzhatakh”. *Oriental Studies* 14/4 (2021), 858-867.
- Sayfullina, F. S. “Ustnoye Narodnoye Tvorchestvo Kak İstochnik İzucheniya Etnogeneza Sibirsko-Tatarskogo Naroda”. *Aktual'nyye Problemy Tatarskoy Dialektologii*. Babşanova G.N- Faizullina G.Ç. 48-66. Tobol'sk: Tobol'skaya gosudarstvennaya sotsial'nopedagogicheskaya akademiya im. D.İ. Mendeleyeva, 2013.
- Sayfullina, G. R. “Tatarskiy Munadzhat: Transformatsiya Zhanra”. II. *Traditsionnaya Kul'tura Narodov Mira*. I. A. Kryazheva vd. 219-234. Moskova: Moskovskaya Konservatoriya, 2017.
- Sibgatullina, E. T. *Tatar Dini-Sufi Edebiatı, Yugarı Uku Yortlary Öçen Dereslek-Kullanma*. Kazan: Kazan Üniversitesi, 2013.
- Suleymanova, G. K. “K İstorii İzucheniya Munadzhatov Tatar Povolzh'ya”. *Sotsial'no-Gumanitarnyye İnnovatsii, Strategii Fundamental'nykh i Prikladnykh Nauchnykh İssledovaniy*. 578-581. Orenburg: Orenburgskiy Gosudarstvennyy Universitet, 2021.
- Suleymanova, G. K. “Funksional'nyye Osobennosti Munadzhatov Tatar Povolzh'ya Kak Kul'turnogo Yavleniya”. *Kul'turologiya v teoriyakh i praktikakh, k 30-letiyu kafedry kul'turologii*. Nikolaeva U.G. v.d. 278-284. Moskova: МПГУ, 2022a.
- Suleymanova, G. K. “Obzor Klassifikatsiy Munadzhatov Tatar Povolzh'ya v İstoricheskom Kontekste”. *Vestnik Kul'tury i İskusstv* 1/69 (2022b), 87-93.
- Şaymardanov, D. R. “Munadzhat-drevniy Liro-Epicheskiy Zhanr Religioznogo Pesnopeniya Tatar-Musul'man”. *Kul'tura. Dukhovnost'. Obshchestvo*. 69-73. Novosibirsk: Tsentr Razvitiya Nauchnogo Sotrudnichestva, 2017.
- Toprak, S. “Mizan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/ 211-212. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Vasilova, A. Sh. “Reprezentatsiya Emotsii” Sagysh”(Toska) v Kontekste Narodnoy Kul'tury”. *Al'manakh Sovremennoy Nauki i Obrazovaniya* 2/2 (2008), 37-38.
- Yenikeyeva, A. R. “Proiskhozhdeniye i Sovremennoye Razvitiye Traditsionnykh Dukhovnykh

Pesnopeniy Tatar”. Muzykal'naya Kul'tura XXI Veka, Teoriya, İspolnitel'stvo, Obrazovaniye. Zengin S.S. 30-35. Krasnodar: Krasnodarskiy Gosudarstvennyy İstitut Kul'tury, 2020.

Yunusova, V. N. *İslam, Muzykal'naya Kul'tura i Sovremennoye Obrazovaniye v Rossii*. Moskova: Kronograf, 1997.

Yusupov, F. Yu. Sibirskiye Tatary. İz Sokrovishchnitsy Dukhovnoy Kul'tury. Antologiya Fol'klora Sibirskikh Tatar, Dastany, Munadzhaty, Baity. Kazan: Izd-vo Kazan Üniversitesi, 2014.

